
РЕЦЕНЗІЇ

Лідія Гнатюк

РЕЦЕНЗІЯ

*на Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст.:
словник-індекс: у 3-х т. (К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017)*

Поява «Українського лексикону кінця XVIII – початку XXI ст.», три томного словника-індекса із загальним обсягом близько 300 тисяч номінативних одиниць, – визначна подія в сучасній українській лексикографії, плід багаторічної сумлінної праці словників відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України. Ця праця інтегрує цінну мовознавчу інформацію – слова і фразеологізми з 18 авторитетних словників, переважно філологічних, зокрема тлумачних, правописних, перекладних, іншомовних слів, нових слів та значень, орфоепічного тощо (хоча є два енциклопедичних, які відіграли значну роль у розвитку української мови в XX ст.), що дозволяє дослідникові, проаналізувавши лише один чи кілька рядків у рецензованому словнику-індексі, виявити динаміку тієї чи тієї поданої в різних лексиконах мовної одиниці в часовому проміжку понад два століття з урахуванням просторових параметрів її вживання, представлених східноукраїнськими і західноукраїнськими правописними традиціями. П.Ю. Гриценко в передмові до «Українського лексикону кінця XVIII – початку XXI ст.» влучно зауважив, що «лексико-семантичний, структурний, історичний, статистичний, типологічний, функційний, ортологічний напрямки лінгвістичних студій – це аж ніяк не вичерпний перелік можливих сфер лінгвістичного пізнання, в яких інформація УЛ може виявитися корисною» (с. VII). Рецензована праця є потужним джерелом поглиблення і переосмислення лінгвістичних, історичних, культурологічних знань у різних аспектах.

Перед авторським колективом стояло дуже непросте завдання – обрати найрепрезентативніші словники кінця XVIII – початку XXI ст., які відіграли істотну роль у розвитку української літературної мови, зокрема у становленні її лексикону і норм слововживання. Кожне з лексико-

графічних джерел, реєстр якого ввійшов до зведеного рецензованого лексикону, було свого часу подією в українській лексикографії й визначало певною мірою вектор розвитку літературної мови: *Білецький-Носенко П.П. Словник української мови.* – К., 1966; *Голоскевич Г. Правосписний словник.* – Вид. 12. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів, 1994; *Словарь української мови: В 4т./ За ред. Б.Д. Грінченка.* – К., 1907 – 1909; *Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар: В 2 т.* – Львів, 1886; *Нові слова та значення / Укл. Л.В. Туровська, Л.М. Василькова.* – К., 2008; *Орфоепічний словник української мови: У 2 т./ Укл. М.М. Пещак, В.М. Русанівський, Н.М. Сологуб, В.В. Чумак, Г.М. Ярун.* – К., 2001; *Орфографічний словник української мови / Уклад. С.І. Головащук, Т.В. Зайцева, І.С. Назарова, М.М. Пещак, В.М. Русанівський.* – К., 1975; *Орфографічний словник української мови / Уклад. С.І. Головащук, М.М. Пещак, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко.* – К., 1994; *Український орфографічний словник / Уклад. В.В. Чумак, І.В. Шевченко, Л.Л. Шевченко, Г.М. Ярун.* – Вид. 9-е. – К., 2009; *Словник іношомовних слів / За ред. О.С. Мельничука.* – К., 1986; *Сучасний словник іношомовних слів / Уклад. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк.* – К., 2006; *Словник української мови: В 11 т.* – К., 1970 – 1980; *Українсько-англійський словник / Уклад. К.Г. Андрусишин і Дж.-Н. Кретт.* – Саскатун (Канада), 1990; *Українсько-німецький словник / Уклад. З.Ф. Кузеля і Я.А. Рудницький.* – Лейпциг, 1943; *Українська радянська енциклопедія: В 12 т.* – К., 1977 – 1985; *Український радянський енциклопедичний словник: У 3 т.* – К., 1986 – 1987; *Українсько-російський словник: В 6 т.* – К., 1953 – 1963; *Яворницький Д.І. Словник української мови.* – Катеринослав, 1920. – Т. 1 (А – К).

У кожній словниковій статті рецензованої праці названі джерела представлено в порядку від філологічних до енциклопедичних. Спочатку подано інформацію про фіксацію слова в академічному одинадцятитомному «Словнику української мови» (К., 1970 – 1980), потім – в орфографічних словниках з урахуванням розбіжності даних або наявності інших слів у різних виданнях, потім – в «Орфоепічному словнику української мови», після цього – в решті філологічних словників за хронологічним принципом: від найдавнішого диференційного «Словника української мови» П.П. Білецького-Носенка, що містить українську лексику кінця XVIII – першої половини XIX ст., відмінну від російської,

до лексикографічної праці ХХІ ст. «Нові слова та значення» (К., 2008). Після цього наведено дані за двома енциклопедичними словниками. Таке представлення фіксації слова в лексиконах, кожен із яких є віхою на шляху понад двохсотлітнього розвитку української мови, є доцільним, логічно вмотивованим; воно дозволяє мовознавцеві досягнути динаміку конкретної лексичної одиниці.

Для того, щоб дослідники могли якнайповніше скористатися можливостями, які пропонує рецензований лексикон для лінгвістичних студій, його укладачі докладно висвітлили засади добору реєстру зі словників-джерел, звернувши увагу на деякі особливості подання матеріалів із них, обґрунтували спосіб представлення слів у новій лексикографічній праці, використання позначок для граматичної характеристики слів, пояснили принцип подання омонімів, а також варіантів слів, особливості відси- лань, навели список умовних скорочень, розкрили специфіку умовних позначень граматичної та інших характеристик слів. Граматична концепція укладачів лексикону враховує сучасні досягнення української грама- тичної науки й відображення їх у лексикографічній практиці.

Словникова стаття має чітку структуру: у лівій частині біля реє- стрового слова, у якому проставлено наголос, подано його граматичну характеристику, за необхідності – пояснено семантику та стилістичні особливості, у правій частині наведено лексикони, у яких зафіксоване це слово, в порядку, викладеному вище. Автори напрацювали логічні принципи подання слів, по-різному засвідчених у взятих за основу лек- сикографічних працях відповідно до їхніх типів і граматичних уявлень, які існували на час укладання цих лексиконів. Це стосується переважно відтворення слова у формі однини із зазначенням інших випадків реєстрової форми; розмежування прикметників та іменників (субстан- тивованих прикметників і дієприкметників); наведення коротких форм прикметників при відповідних повних формах, форм вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників при відповідних прикметни- ках і прислівниках у вихідній формі, а форм найвищого ступеня – на своєму алфавітному місці; подання співвідносних форм доконаного і недоконаного виду дієслова як самостійних слів на своєму алфавітно- му місці, а також дієприкметників і дієприслівників в окремих статтях тощо.

Рецензована праця є безцінною для історика української мови, оскільки дає можливість наблизитися до осягнення складних процесів, які відбувалися між лексикою, успадкованою зі старої української літературної мови, і відповідниками з народнорозмовної практики, які поступово витіснили староукраїнські лексичні одиниці. Наприклад, у словниковій статті *жизнь* (т. 1, с. 477) наявна важлива інформація про той часовий проміжок, у якому староукраїнська лексема ще «жила»: її фіксують словники *Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар: В 2. т. – Львів, 1886* (поряд із варіантами *жиздь* і *жизь*; варіант *жизть* перед тим засвідчено в «Словнику української мови» П.П. Білецького-Носенка, написаному в середині XIX ст.); *Словарь української мови: В 4 т. / За ред. Б.Д. Грінченка. – К., 1907 – 1909; Українсько-німецький словник / Уклад. З.Ф. Кузеля і Я.А.Рудницький. – Лейпциг, 1943*; у другій половині XX ст. *жизнь* засвідчена лише у виданій у діаспорі праці *Українсько-англійський словник / Уклад. К.Г. Андрусичин і Дж.-Н. Кретт. – Саскатун (Канада), 1990*. Водночас три останні словники фіксують, як показує відповідна реєстрова стаття, і лексему сучасної української літературної мови *життя*, яка й витіснила остаточно *жизнь*, про що свідчать хронологічно наступні словники, наведені в реєстровій статті *життя* [т. 1, с. 480].

Словникова стаття *если* рецензованого лексикону засвідчує, що притаманний староукраїнській книжній традиції і народнорозмовній практиці сполучник *если* (його поширеність у народному мовленні підтверджують записані К. Зіновієвим у книзі «Приповісті посполиті» народні прислів'я і приказки кінця XVII – початку XVIII ст.) не відразу вийшов з ужитку в новій українській літературній мові: у Галичині в 1886 р. його зафіксував *Малорусько-німецький словар*, а в мовленні представників діаспори він ще побутував і в XX ст., що підтверджують *Українсько-німецький словник / Уклад. З.Ф. Кузеля і Я.А.Рудницький. – Лейпциг, 1943* та *Українсько-англійський словник / Уклад. К.Г. Андрусичин і Дж.-Н. Кретт. – Саскатун (Канада), 1990* [т. 1, с. 469].

Докладне вивчення реєстрових статей рецензованого словника-індекса в такому аспекті дозволяє лінгвістові поглибити уявлення про зв'язки між старою українською літературною мовою і новою на великому лексичному матеріалі, осмислити закономірності формування лексичного

складу сучасної української літературної мови, а також виявити початок лексикографічної фіксації кожної одиниці і краще пізнати її словникову історію.

Так, можемо простежити зокрема, що появу нових слів із формантом *євро-* вперше зафіксував *Український орфографічний словник / Уклад. В.В. Чумак, І.В. Шевченко, Л.Л. Шевченко, Г.М. Ярун. – Вид. 9-е. – К., 2009: євроарена, євроатом, євробанк, євробанкнота, євробона, євробюрократ, євровіза, єврогодинник, єврогрупа, євродепозит, єврозона, євроінтеграція, єврокомісар, єврокомунізм, європосол, євроремонт, євроструктура* та ін. [т. 1, с. 466].

Відсутність певної лексичної одиниці в реєстрі рецензованого словника також проливає світло на історію її функціонування: наприклад, «Український лексикон» не фіксує лексеми *накладанець* ‘бутерброд’, яку, як відомо, було реактивовано лише впродовж останнього десятиліття. У «Словнику української мови» за ред. В.В. Жайворонка (К., 2012) її вже наведено.

Відчитуємо в новому лексиконі й цінну інформацію про давність і поширеність фонетичних, акцентних, словотвірних, морфологічних, орфографічних, орфоепічних та комбінованих варіантів слів. Наприклад, з реєстрової статті *завжди* стає зрозумілим, що словники ХІХ й першої половини ХХ ст. засвідчують тільки акцентний варіант із наголосом на першому складі, а подвійний наголос уперше зафіксував одинадцятимний «Словник української мови» [т. 1, с. 493].

Зіставляючи морфологічні варіанти – як сучасні, так і ті, що були такими в історії української мови, дослідник на основі інформації про представленість їх у тих словниках, реєстр яких увійшов до «Українського лексикону кінця ХVІІІ – початку ХХІ ст.», може зробити висновок про поширеність цих варіантів у літературній мові певного часу (див., наприклад, *титла* і *титло* [т. 3, с. 495]) чи специфіку їх співіснування і процес витіснення одного з них іншим (див., зокрема, *нежить ч.р.* і *нежить ж.р.* [т. 2, с. 342]).

Рецензована лексикографічна праця дає вичерпне явлення про багатство словотворчих засобів української мови, які беруть участь у творенні похідних лексем.

Новий лексикон чітко показує представленість омонімів (із зазначенням їхньої семантики) української мови в названих словниках, що дозволяє дослідникові по-новому «прочитати» історію формування, побутування і зникнення багатьох із цих лексичних одиниць (див., наприклад, *байрак*¹, *байрак*², *байрак*³ [т. 1, с. 51] чи *кава*¹, *кава*², *кава*³, *кава*⁴, *кава*⁵ [т. 2, с. 2]).

Безсумнівно, що зведений словник-індекс «Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст.» є видатним досягненням сучасної української лексикографії, яке відкриває перед дослідниками нові лінгвістичні можливості та перспективи.